

Котляр Ю. В.,
д.і.н., професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА 1917-1929 рр. У ТВОРАХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Розглянуто питання дослідження історії українського селянства 1917-1929 рр. в працях дослідників з діаспори та далекого зарубіжжя. Виділено два важливих аспекти: повстанський рух та становище селянства в добу нової економічної політики. Важливе значення для вивчення повстанського руху має періодизація війн більшовиків проти селянства А. Безансона та А. Граціозі. Найбільш повно оцінка нової економічної політики представлена в працях американського економіста В. Бандери. Він вважав, що нєп був не перехідною політикою, а чітко визначеною, функціональною системою, яка давала шлях новому економічному режиму.

Ключові слова: історіографія, селянство, діаспора, повстанський рух, нова економічна політика.

Ю. В. Котляр,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
г. Николаев, Украина

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА 1917-1929 гг. В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Рассмотрен вопрос исследования истории украинского крестьянства 1917-1929 гг. в трудах исследователей из диаспоры и дальнего зарубежья. Выделены два важных аспекта: повстанческое движение и положение крестьянства во время новой экономической политики. Важное значение для изучения повстанческого движения имеет периодизация войн большевиков против крестьянства А. Безансона и А. Грациози. Наиболее полно оценка новой экономической политики представлена в трудах американского экономиста В. Бандеры. Он считал, что нєп был не переходной политикой, а четко определенной, функциональной системой, которая давала путь новому экономическому режиму.

Ключевые слова: историография, крестьянство, диаспора, повстанческое движение, новая экономическая политика.

Yuriy Kotlyar,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

HISTORY OF UKRAINIAN PEASANTRY 1917-1929 IN WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

The question of research of history of the Ukrainian peasantry is considered 1917-1929 in labours of researchers from a diaspora and distant foreignness. Two important aspects are selected: insurgent motion and position of peasantry is in time of new economic policy. An important value for the study of insurgent motion is had division into periods of wars of bolsheviks against the peasantry of A. Bezansona and A. Gracioso. Most full the estimation of new economic policy is presented in labours of the American economist V. Bandera. He considered that a new economic policy had been a transitional not policy, but expressly certain, functional system which gave a way the new economic mode.

The question of studying the history of the Ukrainian peasantry 1917-1929, in the works of researchers from the Diaspora and far abroad. Singled out two important aspects: the insurgency and the condition of the peasantry during the new economic policy. Important for studying the insurgency has periodization of war of the Bolsheviks against the peasantry A. Besancon and A. Graziosi. A. Graziosi, in contrast to A. Besancon extends the territorial scope of confrontation between the Bolsheviks and the peasants, considering it «a large peasant war in the USSR». A. Adams was the situation in Ukraine in 1921-1923, as a spontaneous, anarchist and a bloody rebellion of the peasant masses, which allegedly do

not have any political program and thought only about the satisfaction of their most immediate social interests. Labor, in which objectively investigated by anti-Bolshevik uprising, could be called the book of the Israeli historian M. Frenkin.

Scientific works of Ukrainian historians of the Diaspora, where the insurgency in Ukraine there is not many. Article L. Poltava of the «Ukrainian insurgent units in 1919-1920 (new Soviet documents)» it's not up to its name, as the information was taken by the author mainly from the Soviet historical literature, and not from the archival and published documents. Some historians of the Ukrainian Diaspora only superficially dealt with the problem of the insurgency, considering it in the context of various historical issues. This trend is observed in the Canadian historians E. Pasternak and M. Palij. The authors consider the situation of Ukraine under the rule of the Bolsheviks in 1919-1939, and the history of the Second Winter journey.

The new economic policy was also reflected in the works of the researchers of the far abroad. The problem of the NEP was studied V. Oikan. This work gave an opportunity not only to make a conclusion about the imperfection of the new economic policy of the Bolsheviks, but also to reach the level of generalization of the world scale. R. Daniels assessed the NEP as a return to the stage of bourgeois-democratic revolution, and in General - a deviation from Marxist ideals and «rebirth of Leninism». T. Anderson considered NEP «new capitalist politics in socialist theory». Supported this point of view, and E. Lyons, who called NEP «compromise with capitalism» under the name of «state capitalism». A. Meyer in the book «Soviet political system» characterize the NEP as a system, in which the «peacefully co-existed capitalism and socialism».

The most complete assessment of the new economic policy is presented in the works of the economist V. Bandera. He believed that the NEP was not transition policies, and clear, functional system, which gave way to a new economic regime.

Thus, historians from the Diaspora and foreign scientists by their works serves new materials for reflection, make non-standard conclusions of many problems of the history of the Ukrainian peasantry period of the national-democratic revolution and the new economic policy. However, most of these works created on the basis of a small number of sources, and therefore the facts stated in them, need to be carefully checked.

Key words: historiography, peasantry, diaspora, insurgent motion, new economic policy.

Селянське питання в Україні належить до категорії «вічних». Згідно визначення М. Грушевського: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсїди буде селянство, і на тім прийдеється її будувати» [18, с. LXVII-LXVIII]. Тому вивчення історії українського селянства в добу цивілізаційних перетворень є актуальним.

В зарубіжній історіографії не вщухає інтерес до проблем історії періоду української національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства і особливо до ролі у всіх цих неоднозначних подіях селянства. В наукових доробках розглядаються як загальні питання, так і окремі їх аспекти.

Мета нашої статті показати досягнення зарубіжної історіографії стосовно висвітлення історії українського селянства в двох важливих аспектах: повстанський рух та нова економічна політика.

Проблематика, пов'язана з селянським повстанським рухом знайшла своє відображення в цілому ряді праць як істориків з української діаспори так і зарубіжних вчених.

Війнам більшовиків проти українського селянства присвячені роботи А. Безансона [13, с. 128-132] та А. Граціозі [6]. Автори подають дві точки зору на періодизацію «війни більшовиків проти селян». А. Безансон виділяє чотири фази війни:

- 1918-1921 – відкрите збройне протистояння більшовицьких військ та селянських повстанських загонів.
- 1928 – ліквідація «куркульства».
- 1929-1932 – винищення селянської еліти, запровадження колгоспного ладу.
- 1932-1933 – терор голодом, геноцид проти українського селянства.

А. Граціозі, досліджуючи українське повстанство, стверджує: «За можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати» [17, с. 21]. А. Граціозі, на відміну від А. Безансона, дещо

розширює територіальні рамки протистояння більшовиків і селян, вважаючи його «великою селянською війною в СРСР». При цьому він виділяє наступні етапи:

- Увертюра, 1917 рік.
- Акт перший, 1918-1922.
- Інтерлюдія (перемир'я), 1922-1927.
- Акт другий і останній, 1928-1933.

Як видно з цих періодизацій останнім етапом (фазою) є період голодомору після якого збройне протистояння селян та більшовицької (тоталітарної) системи перестає існувати.

А. Адамс представляв ситуацію в Україні у 1921-1923 рр. як стихійний, анархічний та кривавий бунт селянських мас, що нібито не мали жодної політичної програми і думали тільки про задоволення своїх найбільш безпосередніх соціальних інтересів (так звана селянська війна проти «міських» режимів) [1]. Англійський історик Л. Шапіро доводить, що повстанський рух було ліквідовано не стільки через введення продподатку на початку непу, а тому, що всю силу Червоної армії в 1922 р. було кинуте на придушення селянських повстань [10; 11].

Працею, в якій об'єктивно досліджено антибільшовицький повстанський рух, можна назвати книгу ізраїльського історика М. Френкіна «Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг.» [29]. Автор визначив роль і значення селянства в Російській імперії, наслідки відміни кріпосного права, незавершеність Столипінської аграрної реформи. М. Френкін показав особливості селянського землекористування після приходу до влади більшовиків, наслідки декрету «Про землю», процес створення та функціонування більшовицьких продзагонів. Він провів неупереджене вивчення історії антибільшовицьких селянських повстань у Росії в 1918-1921 рр. та приділив особливу увагу повстанням у національних регіонах колишньої Російської імперії. Окремий розділ книги «Комуністична експансія та селянство України» присвячено оцінці повстанства в Україні. Було розглянуто історичні передумови розгортання повстанського руху, досліджено його етапи та розвиток у період з 1919-го по 1921 рр. М. Френкін критично оцінив стан державності Української Народної Республіки; окрему увагу приділив проблемі єврейських погромів, об'єктивно оцінюючи відпо-

відальність за них як українських повстанських формувань так і державних структур УНР. Однак, зосередившись на ретельному аналізі політичних та соціально-економічних причин розгортання повстанського руху в Україні у 1919-1921 рр., автор приділив досить незначну увагу висвітленню подій, пов'язаних з антибільшовицькими повстаннями.

Наукових праць українських істориків діаспори, у яких розглядається повстанський рух в Україні було не багато. В. Іванис вважав, що головною причиною отаманщини була невирішеність національного питання, зокрема єврейського [20]. І. Нагаєвський виділяв релігійне питання однією з головних причин антибільшовицьких повстань [23].

Стаття Л. Полтави «Українські повстанські загони в 1919-1920 роках (за новими радянськими документами)» не зовсім відповідає своїй назві, оскільки подана інформація була вилучена автором в основному з радянської історичної літератури, а не з архівних, або опублікованих документів [27, с. 26-33]. В. Плющ досить докладно розглянув та обґрунтував передумови для розвитку підпільної антикомуністичної боротьби, яку він не відокремлював від повстанського руху. При написанні роботи автор використав головним чином зарубіжні джерела, які були у розпорядженні української еміграції [26].

Деякі історики української діаспори лише поверхово торкалися проблеми повстанського руху, розглядаючи її в контексті різних історичних проблем. Вказана тенденція спостерігається у канадських істориків Є. Пастернака та М. Палія. Автори розглядають становище України під владою більшовиків у 1919-1939 рр. та історію Другого Зимового походу [9; 25].

Для розуміння ментальності селянського повстанського руху певне значення мають праці Д. Донцова та І. Лисяка-Рудницького. Слабкість повстанства Д. Донцов вбачав у відсутності «мотивного початку», хоча більш вірогідна думка І. Лисяка-Рудницького про низький рівень організації – «логосу» в партизанському русі селян [19; 22].

Нова економічна політика також знайшла своє відображення і у працях дослідників далекого зарубіжжя. Зокрема, у праці канадського історика українського походження

О. Субтельного «Україна: історія» [28] у стислому вигляді показано причини, сутність та позитивні наслідки непу. Вчений не ставив за мету глибоке дослідження нової економічної політики, тож інформаційна насиченість цього розділу праці нам здається недостатньою, а висновки – загальними.

Проблеми непу досліджував В. Ойкен. Ця праця дала змогу не тільки зробити висновок про необміркованість і недосконалість нової економічної політики більшовиків, а й вийти на рівень узагальнень світового масштабу. На думку В. Ойкена, з часів Першої світової війни економічна політика в багатьох країнах набуває характеру експерименту [24]. Залишається додати: радянські спроби мали на меті пристосувати ринкові відносини до комуністичної доктрини.

Р. Деніелс оцінював неп як повернення до стадії буржуазно-демократичної революції і в цілому – відступ від марксистських ідеалів та *«переродження ленінізму»* [5]. Т. Андерсон вважав неп *«новою капіталістичною політикою в соціалістичній теорії»* [2]. Підтримував цю точку зору і Є. Лайонс, який називав неп *«компромісом з капіталізмом»* під назвою *«державний капіталізм»* [7]. А. Мейер в книзі *«Радянська політична система»* характеризував неп як *«соціально-економічне міжвладдя»*, при якому *«мирно співіснували»* капіталізм і соціалізм [8]. У вказаному плані найбільш характерна концепція А. Улана. Даючи визначення сутності *«нового суспільства»*, автор вважав, що воно *«не може бути названо ні соціалістичним, ні перехідним»*. Адже, на думку А. Улана, були допущені капіталістичні елементи в місті та індивідуальні виробники в сільському господарстві [12].

Однак, найбільш повно оцінка економічної моделі початкового періоду непу представлена в працях американського економіста В. Бандери. У статтях *«Нова економічна політика (НЕП) як економічна система»* та *«Ринкова орієнтація державних підприємств у роки НЕПу»* В. Бандера заперечував тим авторам, що стверджували, нібито неп – повернення до капіталізму або прелюдія соціалізму. Він вважав, що неп *«був не перехідною політикою, а чітко визначеною, функціональною системою»*, яка давала шлях *«новому економічному режиму»* [3, с. 110-120; 4, с. 265-231]. При цьому автор доводить до читача думку, що не потрібно було щось змінювати в цій системі, особливо

переходити до колективізації. Необхідно було зупинитися на стадії непу, ставши на шлях його вдосконалення.

Значний фактологічний матеріал про суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в СРСР у 20-х роках ХХ ст. узагальнив англійський радянолог Е. Карр у працях *«Більшовицька революція 1917-1923»*, *«Міжцарство. 1923-1924»*, *«Соціалізм в одній країні. 1926-1929»*. У 1990 р. московське видавництво «Прогрес» видало чотири книги Е. Карра. У кожній із них міститься матеріал про становище у сільськогосподарському виробництві СРСР в добу нової економічної політики та проведення суцільної колективізації. Позитивно оцінюючи декрет про продовольчий податок, Е. Карр водночас вказує, що існувало чимало чинників, які не сприяли його послідовному виконанню. Зокрема, на думку історика, це зумовлювалося забороною оренди землі та використання найманої праці. Критично оцінюється і постанова ВУЦВК *«Основний закон про трудове землекористування»*, яка однаково визнавала артіль, общину, ізольовані володіння типу хуторів, а також комбінації цих форм землекористування. Е. Карр особливо підкреслив, що введення непу теоретично не вплинуло на офіційну підтримку радгоспів, комун чи артілей. Автор дотримувався думки, що радянська аграрна політика періоду непу втілювала принцип зрівнялівки у соціальному становищі селян, вела до насильницької диференціації у селянському середовищі [21].

Значну увагу дослідженню процесів в українському селі приділяли історики та економісти з української діаспори С. Бородаєвський та І. Витанович. У більшості їх праць досліджуються проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації [14; 15; 16]. Монографія І. Витановича *«Історія українського кооперативного руху»* охоплює період з ХІХ ст. до початку 60-х років ХХ ст. У роботі зібрано значний фактичний і статистичний матеріал. Недоліками вказаної праці є те, що автор, подаючи статистичну інформацію, не завжди посилається на джерело, яким користувався. Також, І. Витанович не завжди дотримується об'єктивності в описі української кооперації.

Таким чином, історики з діаспори та зарубіжні вчені своїми працями подають нові матеріали для роздумів, роблять нестандартні висновки з багатьох проблем історії українсь-

кого селянства доби національно-демократичної революції та нової економічної політики. Проте, більшість цих праць створена на основі малої кількості джерел, і тому факти, викладені в них, вимагають ретельної перевірки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Adams A. E. The Great Ukrainian Iacgerie / A. E. Adams // The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution. – Cambridge (Mass.), 1977. – 120 p.
2. Anderson T. Russian Political thought. An introduction / T. Anderson. – N.Y., 1967. – 361 p.
3. Bandera V. N. Market orientation of State Enterprises during NEP / V. N. Bandera // Soviet Studies. – 1970. – Vol. 22. – № 11. – P. 110-120.
4. Bandera V. N. The New Economic Policy (NEP) as an Economic System / V. N. Bandera // The journal of Political Economy. – 1963. – Vol. 71. – № 3. – P. 265-231
5. Daniels R. V. The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in Soviet Russia / R. V. Daniels. – Cambridge (Mass), 1965. – 162 p.
6. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933 / A. Graziosi. – Harvard University, 1996. – 95 p.
7. Lyons E. Workers paradise lost. Fifty Years of Soviet Communist: a balance sheet / E. Lyons. – N.Y., 1967. – 258 p.
8. Meyer A. The Soviet Political System. An interpretation / A. Meyer. – N.Y., 1965. – 425 p.
9. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919-1921 / M. Palij – Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 391 p.
10. Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. New ed. revised and enlarged / L. Schapiro. – N.Y., 1968. – 256 p.
11. Schapiro L. The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in Soviet Union. First Phase. 1917-1922 / L. Schapiro.. – London, 1965. – 210 p.
12. Ulan A. Lenin and the Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communist in Russia / A. Ulan. – London, 1966. – 497 p.
13. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 128-132.
14. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. – 438 с.
15. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920 рр. / І. Витанович. – Мюнхен-Чикаго : Українське історичне товариство, 1968. – Ч. 2. – 60 с.
16. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 614 с.
17. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. До початку XI віка. – 736 с.
19. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К. : Знання, 1991. – 48 с.
20. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – К. : Наукова думка, 1993. – 272 с.
21. Карр Э. История Советской России: В 4 кн. / Э. Карр. – М. : Прогресс, 1990. – Кн. 1. Т. 1, 2. Большевицкая революция. 1917-1923. – 768 с.
22. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький / пер. з англ. І. Гавриків, Я. Грицака: В 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
23. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
24. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен. – К. : Херманн-Пиллата. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.
25. Пастернак С. Україна під большевиками (1919-1933 рр.) / С. Пастернак. – Торонто : Євшан-Зілля, 1979. – 314 с.
26. Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920-1941 рр. / В. Плющ. – Лондон : Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.
27. Полтава Л. Українські повстанські загони в 1919-1920 роках / Л. Полтава // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5-6. – С. 26-33
28. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
29. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. – Иерусалим : Лексикон, 1987. – 251 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Боряк Г. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.